

Opleidingskansen onder het socialisme in vijf Oosteuropese landen

De invloed van culturele en politieke hulpbronnen van ouders

Harry B.G. Ganzeboom

De staatsocialistische regimes die in 1989 in Oost-Europa het veld hebben geruimd, hebben zich in hun tijd actief bemoeid met het proces van sociale stratificatie. Anders dan marxistische sociologen hebben marxistische bewindvoerders er zich daarbij altijd goed rekenschap van gegeven dat sociale ongelijkheid niet alleen een kwestie is van verdeling van schaarse goederen *binnen* één generatie, maar ook een cumulatie en overdracht van maatschappelijke voor- en nadelen *tussen* generaties van ouders en kinderen. Sociale mobiliteit en het actief verhinderen van sociale reproductie stond daarom hoog op de agenda van deze bewindvoerders. De afschaffing van het grootschalig privé-eigendom en de onmogelijkheid tot beërving van allerlei vormen van privé-eigendom zijn daarvan een uiting. Maar ook had men goed begrepen dat in moderne samenlevingen het onderwijs het belangrijkste doorgeefluik is van sociale ongelijkheid tussen generaties. Maatregelen om de opleidingskansen van kinderen van arbeiders en boeren te bevorderen en die van kinderen van de voormalige bourgeoisie actief te verlagen hebben onder het staatsocialisme dan ook een vorm aangenomen die in westerse democratieën ondenkbaar was en is. In het bijzonder in de jaren vijftig werden in verschillende communistische landen strikte regimes van quotering ingesteld, waarbij opleidingsplaatsen werden gereserveerd voor de kinderen van arbeiders en boeren. Afstammen van een 'bourgeois'-familie kon daarentegen een argument zijn om iemand de toegang tot een hogere opleiding te ontzeggen.

Dit type quoteringsmaatregelen is in alle vijf hier bestudeerde socialistische landen (Bulgarije, Tsjecho-Slowakije, Hongarije, Rusland, Slowakije) op de een of andere manier gedurende kortere of langere tijd van kracht geweest. Men zou op het eerste gezicht van zo'n krachtige ingreep een scherpe verandering van opleidingskansen verwachten. De opleidingskansen van kinderen van verschillende sociale groepen zouden abrupt aan elkaar gelijk moeten worden, of zelfs in het voordeel van de kinderen van lagere statusgroepen moeten omslaan.

Toch is dit niet de uitkomst van de betrekkelijk goed gedocumenteerde analyses van opleidingskansen die in de loop der jaren over verschillende socialistische landen gerapporteerd zijn. Integendeel, het lijkt erop dat de verschillen naar traditionele indicatoren van sociale achtergrond, zoals vaders beroep, maar met name naar vaders en moeders opleiding, ten minste net zo groot zijn als in andere landen en geen grote historische veranderingen hebben ondergaan (Peschar, 1990, 1993).

Voor het mislukken van het onderwijsdemocratiseringsbeleid in socialistische landen kunnen drie verschillende oorzaken worden aangevoerd.

Ten eerste is het ook in staatsocialistische omstandigheden waarschijnlijk tot op grote hoogte een illusie dat doorstroomkansen van deelnemers aan het onderwijsproces zeer stringent in de hand kunnen worden gehouden. Ook in zulke omstandigheden bestaan om- en sluipwegen door het onderwijs, tweede kans onderwijs, en zullen sommige vindingrijke en ambitieuze individuen wegen door de bureaucratische regels en verordeningen vinden om hun eigen levenslot te verbeteren. Daarbij kunnen ze worden geholpen door ambities en hulpbronnen die ze van huis uit hebben meegekregen. Daar komt bij dat in de meeste Oosteuropese landen de actieve discriminatiemaatregelen in feite maar gedurende betrekkelijk korte tijd, in de orthodox-communistische periode in de jaren vijftig, van kracht zijn geweest. Wat betreft de hier bestudeerde landen liep het in Hongarije alweer af aan het begin van de jaren zestig (Simkus & Andorka, 1982) en was het beleid in Rusland gedurende de gehele bestudeerde periode weinig expliciet, maar op zijn hoogtepunt in de Chroestjov-periode rond 1960 (Gerber & Hout, 1994). In Tsjecho-Slowakije bleef politieke discriminatie in onderwijsselectie echter een rol spelen tot in de jaren tachtig (Mateju, 1993). Over Bulgarije staan ons op dit punt geen gedocumenteerde gegevens ter beschikking.

Een tweede reden waarom het discriminatiebeleid zo weinig merkbaar resultaat heeft gehad, kan gelegen zijn in het feit dat de maatregelen in hun tegendeel zijn verkeerd en dat achter de beleden doelstellingen nieuwe vormen van sociale ongelijkheid schuilgaan, die de milieuverschillen in opleidingskansen vergroten in plaats van verkleinen. De meest gangbare veronderstelling in deze richting is een alledaagse en houdt in dat politieke hulpbronnen de plaats hebben ingenomen van economische en culturele hulpbronnen. Leden van de communistische elite zouden sterk bevoordeeld worden bij het vergeven van opleidingsplaatsen. Lidmaatschap van de communistische partij of een daarmee geassocieerde (jeugd)organisatie zou zeer bevorderlijk kunnen zijn voor de eigen opleidingsloopbaan. In geschrifte verkregen deze beschuldigingen een informatieve formulering door de stelling van Djilas (1983/1957) over het ontstaan van de 'Nieuwe Klasse'. Volgens Djilas zouden de communistische

machthebbers zich geconstitueerd hebben tot een afgesloten klasse die op vergelijkbare manier als de verdreven kapitalisten maatschappelijke voordelen voor zichzelf reserveren. De opleidingskansen van hun kinderen behoren hierbij. Dit zou een verklaring voor de voortdurende sociale reproductie kunnen leveren, maar alleen wanneer men veronderstelt dat het lidmaatschap van de partij niet alleen de onderwijskansen van kinderen bevordert, maar ook de ouders zelf daarvan al profijt hebben getrokken bij de verkrijging van hun kwalificaties. Wanneer men Djilas' veronderstellingen doortrekt, moet het partijlidmaatschap van de ouders de overheersende determinant van de schoolloopbaan zijn.

Djilas' Nieuwe Klasse is er nog een met weinig sociologisch geraamte. Hij veronderstelt als het ware dat de politieke machtsbronnen van de nieuwe bewindvoerders als zodanig voldoende zijn om tot afsluiting te komen en meent overigens dat deze klasse wel degelijk proletarisch van herkomst is (Djilas, 1983/1957). Verstrekkender hypothesen zijn geformuleerd door latere 'Nieuwe Klasse'-theoretici als Gouldner (1979) en Konrad en Szelenyi (1979), die veronderstellen dat de politieke machtsbronnen in steeds sterkere mate gecumuleerd zijn binnen één sociale groepering, namelijk die van de intellectuelen (intelligentsia). Niet de arbeiders, zo stellen de laatste auteurs, hebben aan het langste eind getrokken bij de socialistische revolutie, maar de intellectuelen, die in groten getale lid zijn geworden van de communistische partijen en daarin de leidende rollen bekleden.

De verdienste van deze derde redenering (in vergelijking met de these van Djilas) is dat zij een logische verklaring biedt waarom vorig onderzoek zo weinig historische verandering in opleidingskansen heeft aangetroffen. Zij is ook goed in overeenstemming met het feit dat uit dit onderzoek naar voren lijkt te komen dat (nog) meer dan in westerse landen onder het staatsocialisme het opleidingsniveau van de ouders de overheersende determinant van onderwijskansen is. Overigens is ook in marktgeruleerde landen als Nederland de invloed van culturele kenmerken van de ouders (hun opleiding) tegenwoordig meer van invloed op de opleidingskansen van hun kinderen dan hun sociaal-economische achtergrond (inkomen, beroep). Hierover heeft de Franse socioloog Bourdieu (Bourdieu & Passeron, 1977/1970) de culturele-reproductietheorie geformuleerd: nu het niet meer mogelijk is een goede maatschappelijke positie voor de kinderen te reserveren via financiële hulpbronnen, neemt men in toenemende mate culturele hulpbronnen te baat. Hoewel deze veronderstelling lang niet altijd de toetsing ongehavend heeft doorstaan (De Graaf, 1986), biedt zij toch een inzicht waarom de opleiding van de ouders zoveel sterker de opleidingskansen van hun kinderen bevordert dan meer materieel-economisch getinte kenmerken. Verrassend genoeg lijkt dit in socialistische omstandigheden nog sterker op te gaan dan in marktsamenlevingen. Niet aan de oevers van

de Seine, maar aan die van de Donau, Moskwa en Moldau zou cultureel kapitaal het meest tot rendement komen.

In dit hoofdstuk wordt nagegaan welke patronen van reproductie in onderwijskwalificaties te onderkennen zijn onder de bevolking van vijf Oosteuropese landen. De te beantwoorden vragen zijn in het bijzonder in hoeverre het uiteindelijk behaalde opleidingsniveau verbonden is aan het opleidingsniveau van de ouders en in hoeverre culturele kenmerken en politieke status van de ouders deze relatie mediëren. Deze vragen worden beantwoord voor geboortecohorten die hun opleiding in de socialistische periode (of kort daarvoor) hebben genoten; vervolgens komt de vraag aan de orde welke historische trends te onderkennen zijn in de rol die de verschillende dimensies van sociale herkomst spelen bij het tot stand komen van de opleiding.

Gegevens en onderzoekopzet

Voor het beantwoorden van deze probleemstellingen beschikken we over grootschalige gegevens verzameld in het survey 'Social Stratification in Eastern Europe after 1989' dat in begin 1993 gehouden is onder steekproeven (N=ca. 5000) van de bevolkingen van Bulgarije (BUL), Tsjechië (CZR), Hongarije (HUN), Rusland (RUS) en Slowakije (SLO) (Treiman & Szelenyi, 1993; Szelenyi & Treiman, 1993).¹ Grootschalige gegevens over de opleidingskansen van de bevolking van deze landen in relatie tot statuskenmerken van hun ouders zijn overigens wat betreft Tsjechië, Slowakije en Hongarije al langer ter beschikking (vgl. Peschar, 1993). Het bijzondere van de hier geanalyseerde gegevens is allereerst dat zij verzameld zijn na de overgang van 1989, onder politiek liberalere omstandigheden dan voorheen, zodat verwacht mag worden dat zij een adequater inzicht bieden in zowel opleidingsloopbaan als sociale achtergrond. Werkelijk uniek zijn deze gegevens vervolgens doordat zij voor alle betrokken landen op strikt vergelijkbare wijze de politieke en culturele status van ouders en respondenten in kaart brengen en op deze manier een gedetailleerde test van de 'Nieuwe Klasse'-hypothesen mogelijk maken.

De betrokken surveys verschillen enigszins in de exacte leeftijdsgrens van de geselecteerde respondenten. Om de vergelijkbaarheid zo groot mogelijk te maken, beperken we ons in alle landen tot de groep tussen 21 en 69 jaar oud ten tijde van het survey en sluiten we jongeren en ouderen uit. Enigszins problematisch hieraan is dat we onder de jongeren een groep hebben die nog steeds in opleiding is en waar de betreffende meting refereert naar de huidige opleiding, niet de hoogst afgesloten opleiding. Om aan dit probleem tegemoet te komen is voor hen die nog in opleiding zijn, een additionele (te verwachten)

opleidingscore toegekend. Deze strategie wordt geprefereerd boven het uitsluiten van de jongere groep, omdat deze ons juist informeert over de meest recente ontwikkelingen.

Variabelen

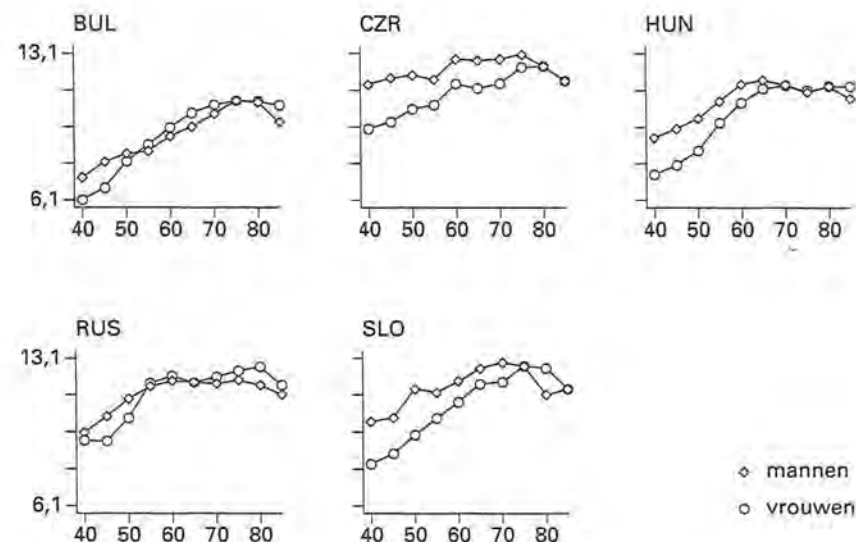
De beschikbare informatie is neergelegd in de volgende variabelen.

1. *Cohort*: Voor de historische vergelijkingen zijn de gegevens opgedeeld naar vijf jaar brede cohorten, met een lustrumjaar als middelpunt. De basis hiervan wordt gevormd door het geboortear jaar vermeerderd met 14, zijnde de beste schatting van de leeftijd waarop in doorsnee de kernbeslissingen over de voortzetting van de onderwijsloopbaan worden genomen. De cohortvariabele loopt van (19)40 (1938-1942) naar (19)85 (1983-1987). Er zij nadrukkelijk op gewezen dat het oudste en een-na-oudste cohort voor een groot deel de opleiding zal hebben afgesloten vòòr de communistische machtsovernames tussen 1946 en 1949 in Bulgarije, Tsjecho-Slowakije en Hongarije. De opleidingsjaren van deze cohorten vallen echter deels in de oorlogsperiode en het is aannemelijk dat dit een zodanig versturende werking op de schoolloopbanen heeft gehad dat met name de hoger opgeleiden in deze cohorten hun schoolloopbaan na de machtsovername hebben afgesloten.

Voor modellen met interactietermen wordt deze variabele vervolgens weer getransformeerd als: $\text{cohort} = (\text{cohort} - 60) / 10$. Dat leidt ertoe dat de cohortvariabele is gecentreerd rondom 1960 (ongeveer het middelste cohort) en dat verschillen tussen cohorten worden uitgedrukt per tien jaar.

2. *Opleiding*: De afhankelijke variabele in de analyse is het aantal jaren opleiding. In het survey is hiernaar geïnformeerd aan de hand van een levensloop-schema, zodat de variabele betrekking heeft op het werkelijke aantal jaren opleiding ('duration'). Een probleem van deze meting is dat opleidingsduur niet steeds overeenstemt met het behaalde niveau: net als in Nederland leidt in het Oostblok een korte opleiding soms tot een hoger gewaardeerd diploma. Ook zouden we zittenblijven en omwegen in de onderwijsloopbaan wellicht buiten beschouwing moeten laten. Een beslissend voordeel van het aantal jaren opleiding boven opleidingsindicaties die volledig de nationale onderwijsrangordes zouden volgen is echter dat bij dit laatste een gemakkelijk interpreteerbare en goed vergelijkbare metriek ontbroken zou hebben.

Figuur 1 geeft een inzicht in de ontwikkeling van het onderwijsniveau in de vijf landen voor mannen en vrouwen apart, op basis van de uitsplitsing naar de tien cohorten. In aanvang (rond 1940) waren er zeer grote verschillen in onderwijsduur tussen de landen, alsmede tussen mannen en vrouwen. Tsjechische

Figuur 1. Gemiddeld aantal jaren opleiding naar cohort in vijf Oosteuropese landen.

mannen vormen een uitschieter doordat het onderwijsniveau al in de eerste cohorten zeer hoog was en nadien nauwelijks gestegen is. Ook in Slowakije is de stijging van het onderwijsniveau van mannen beperkt, maar toch wel sneller dan in het Tsjechische deel van Tsjecho-Slowakije. In alle vijf landen zien we dat vrouwen in de eerste cohorten aanzienlijk lager opgeleid waren dan mannen, maar dat zij in de jaren vijftig en zestig hun achterstand snel hebben ingehaald en hier en daar de mannen zijn gepasseerd. Ten slotte valt op dat de onderwijsexpansie in alle landen aan het afremmen is, en dat in de latere cohorten zelfs daling lijkt op te treden. Het is echter mogelijk dat dit laatste schijn is, omdat een gedeelte van deze cohorten in de toekomst door aanvullend onderwijs het uiteindelijk te behalen niveau nog zal verhogen. Behoudens deze dalende trends komen de getoonde patronen, voorzover er vergelijkingsmateriaal bestaat, goed overeen met gegevens uit eerdere surveys over de onderwijsexpansie in deze landen; het bijzondere patroon voor Tsjechische mannen is ook in andere gegevens aangetroffen (Peschar, 1993; Mateju, 1993).

3. *Opleiding ouders*. Naar de opleiding van de ouders is geïnformeerd via het hoogst afgesloten niveau. Op basis van informatie uit de projectgroep 'Social Stratification in Eastern Europe after 1989' en de opgave van respondenten is deze informatie in een aantal jaren opleiding omgezet. Voor de analyse hier

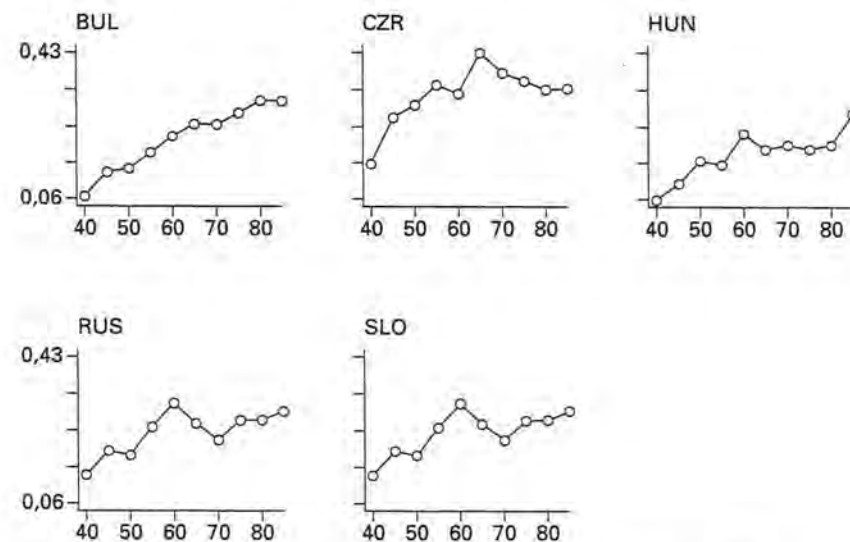
zijn de opleiding van de moeder en de opleiding van de vader samengevoegd door eenvoudige middeling. De opleiding van de respondent en die van zijn/haar ouders zijn daarmee in dezelfde metriek gemeten. Voor de beoordeling van de coëfficiënten is het van belang te weten dat de standaarddeviaties van de betrokken variabelen niet ver uiteenlopen, zodat ongestandaardiseerde en gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten numeriek sterk gelijken.

4. *Partijlidmaatschap.* Naar partijlidmaatschap van de ouders is gevraagd via de formulering 'Was uw vader (moeder) ooit lid van een politieke partij?', waarna lidmaatschap van communistische organisaties en daarmee gelieerde partijen als partijlidmaatschap is geclassificeerd. Bij het ontwerp van het survey heerste enige skepsis over de validiteit van vragen naar partijlidmaatschap, in het bijzonder in Tsjechië, waar het behoort hebben tot de partij momenteel niet alleen een sociaal maar ook een strafrechtelijk risico inhoudt. In doorsnee geeft 33 procent van de respondenten in Tsjechië, 25 procent in Rusland en tussen de 18 en 21 procent in de andere drie landen aan dat een van beide ouders ooit partijlid was. Het is moeilijk te beoordelen in hoeverre deze cijfers de werkelijkheid weerspiegelen. Dat is wel mogelijk voor partijlidmaatschap van de respondent zelf, waarvan de opgave tussen 10 en 15 procent ligt. In vergelijking met bekende statistieken over partijlidmaatschappen zijn deze cijfers behoorlijk realistisch, en dat geeft vertrouwen dat de informatie over de ouders ook goed zal kloppen.

Figuur 2 splitst het partijlidmaatschap van de ouders uit naar cohort. Partijlidmaatschap van ouders was behoorlijk zeldzaam onder de oudere cohorten en is toegenomen in de tijd, hetgeen in overeenstemming met redelijke verwachtingen is.

Voor de beoordeling van de 'Nieuwe Klasse'-theorieën is het voorts van belang te weten in hoeverre het juist is dat partijleden in belangrijke mate een oververtegenwoordiging van hoger opgeleiden tellen. Dit is inderdaad in alle vijf de landen het geval, getuige de correlaties tussen partijlidmaatschap en opleiding ouders. In Rusland en Bulgarije zijn deze matig in sterkte (ruim 0,30), in de andere landen significant maar zwak (rondom 0,20).

5. *Culturele achtergrond.* In de traditie van Bourdieus culturele reproductietheorie (vgl. De Graaf, 1987) is in het survey de culturele achtergrond van de respondent geoperationaliseerd als de deelname aan culturele activiteiten door de ouders van de respondent. De indicatoren zijn daarbij verdeeld over twee groepen. Er zijn drie indicatoren voor cultureel uitgaansgedrag (museum, theater, concert) en vijf indicatoren voor leesgedrag (lezen van 'serieuze boeken', lidmaatschap bibliotheek, aanwezigheid van een atlas, aanwezigheid van een woordenboek en het aantal boeken in huis). Te zamen worden deze kenmerken geacht een cultureel gerichte leefstijl te identificeren, die karakteristiek

Figuur 2. Partijlidmaatschap vader en moeder naar cohort in vijf Oosteuropese landen.

is voor intellectuelen. Bij betrouwbaarheidsanalyse blijken de acht indicatoren een hoge mate van onderlinge consistentie te vertonen, zoals naar voren komt uit waarden van Cronbachs alpha van boven 0,80.

De geconstrueerde variabele hangt in hoge mate samen met het gemiddelde opleidingsniveau van de ouders (correlaties rondom 0,65), hetgeen overeenstemt met de veronderstelling dat juist dit type leefstijlvariabelen een goede indicatie vormt voor de aanwezigheid van culturele hulpbronnen. Wat betreft de 'Nieuwe Klasse'-theorie is het interessant te vermelden dat er inderdaad een correlatie bestaat tussen partijlidmaatschap van de ouders en een cultureel getinte leefstijl. Deze correlaties volgen hetzelfde patroon als die tussen opleidingsniveau van de ouders en partijlidmaatschap: boven 0,30 in Rusland en Bulgarije, rond de 0,20 in de andere drie landen.

6. *Urbanisatie.* Omdat in Oosteuropese landen betrekkelijk grote verschillen in onderwijsniveaus bestaan tussen stad en platteland en datzelfde nog sterker geldt voor culturele participatie, dient de urbanisatiegraad constant te worden gehouden. Helaas is de urbanisatiegraad van de woonplaats op 14-jarige leeftijd niet ter beschikking; zij wordt benaderd door de urbanisatiegraad van de

plaats van interview. De effecten hiervan zullen niet expliciet gerapporteerd worden.

Modellen

De gegevens worden gemodelleerd via lineaire regressievergelijkingen met multiplicatieve interactietermen. Achtereenvolgens worden de volgende modelvarianten geschat:

- I. Lineair Cohort Model: $ED = b_1 * COHORT$: dit model veronderstelt dat het opleidingsniveau (ED) zich rechtevenredig heeft ontwikkeld met het cohortjaar.
- II. Discreet Cohort Model: $ED = b_{1i} * COHORT_i$: dit model laat de mogelijkheid toe dat het onderwijsniveau zich niet-lineair ontwikkelt. Vergelijking tussen I en II toetst of deze afwijkingen van lineariteit statistisch significant zijn.
- III. Lineair Interactiemodel: $ED = b_{1i} * COHORT_i + b_2 * FMED + b_3 * COHORT * FMED$: in dit model worden in een stap de opleiding van de ouders (FMED) en de mogelijk lineaire trend in de invloed hiervan aan het model toegevoegd.
- IV. Discreet Interactiemodel: $ED = b_i * COHORT_i + b_{3i} * COHORT_i * FMED$: in dit model wordt toegelaten dat de invloed van de opleiding van de ouders niet lineair verloopt, maar discreet tussen de cohorten verschilt. Hiermee vervalt het afzonderlijke intercept voor de invloed van de opleiding van de ouders als hoofdeffect. Vergelijking van modellen III en IV levert een toets voor de significantie van deze discrete verschillen op.

Bij model III centreren we de onafhankelijke variabele FMED (opleiding ouders) *binnen* cohorten, zodat zij niet langer gecorreleerd is met de COHORT variabele. Daarmee vermijden we multicollineariteit tussen de cohorttermen en bereiken bovendien dat het intercept [$b_2 * FMED$] van de interactie in model III staat voor de invloed van de ouders voor het cohort dat in opleiding was rondom 1960 (het 'middelste' cohort).

Resultaten

Er zijn twee analyses uitgevoerd. In de eerste analyses gaat het alleen om (trends in) de invloed van de opleiding van de ouders. In de tweede analyse worden ook politieke status van de ouders en hun culturele hulpbronnen als

predictoren aan het model toegevoegd en aan dezelfde vorm van trendanalyse onderworpen. Gezien de grote hoeveelheid betrokken coëfficiënten zijn de resultaten in extenso in een bijlage weergegeven.² De coëfficiënten waar het in de kern om draait, zijn voor beide analyses bijeengezet in tabel 1.

Analyse 1: trends in opleidingsreproductie

In alle vijf landen blijkt dat een discrete behandeling van cohortverschillen in behaalde opleiding (model II) te verkiezen is boven een lineaire modellering (model I), voor zowel mannen als vrouwen. Gezien de patronen in figuur 1 is dit niet verwonderlijk. Globaal gezien is er in alle landen sprake van regelmatige onderwijsexpansie, maar deze verloopt niet lineair. In alle volgende modellen is de discrete modellering van cohortverschillen in behaalde opleiding uit model II gehandhaafd.

Tabel 1. Achtergronden van hoogst behaalde opleiding in vijf Oosteuropese landen - overzicht van de belangrijkste coëfficiënten uit twee regressiemodellen met multiplicatieve interactietermen.

	BUL	CZR	HUN	RUS	SLO
N mannen	2164	2581	1984	2067	2239
N vrouwen	2355	2902	2160	2388	2439
A. Invloed van opleiding ouders ca. 1960					
mannen	0,400	0,489	0,537	0,276	0,560
vrouwen	0,467	0,595	0,483	0,326	0,600
B. Trends in invloed van opleiding ouders					
mannen	-0,037	-0,018ns	-0,076	0,009ns	-0,093
vrouwen	-0,035	-0,059	-0,018ns	0,003ns	-0,094
C. Invloed van opleiding ouders ca. 1960 na constant houden van partijlidmaatschap en culturele hulpbronnen					
mannen	0,282	0,299	0,306	0,157	0,343
vrouwen	0,333	0,390	0,268	0,204	0,356
D. Trends in invloed van opleiding ouders na constant houden van partijlidmaatschap en culturele hulpbronnen					
mannen	-0,008ns	0,013ns	0,026ns	0,034ns	-0,013ns
vrouwen	-0,019ns	-0,015ns	0,001ns	0,024ns	-0,035ns

Vervolg tabel 1.

	BUL	CZR	HUN	RUS	SLO
<i>E. Invloed van partijlidmaatschap ouders ca. 1960</i>					
mannen	0,780	0,396	0,305ns	0,714	0,374
vrouwen	0,613	0,198	0,062ns	0,707	0,474
<i>F. Trends in invloed partijlidmaatschap ouders</i>					
mannen	-0,321	-0,068ns	-0,206ns	-0,245	0,024ns
vrouwen	-0,053ns	-0,102ns	0,024	-0,021ns	-0,273
<i>G. Invloed van culturele hulpbronnen ouders ca. 1960</i>					
mannen	0,932	0,723	1,227	0,600	0,846
vrouwen	0,945	0,777	1,195	0,685	0,933
<i>H. Trends in invloed culturele hulpbronnen ouders</i>					
mannen	-0,272	-0,111	-0,491	-0,163	-0,283
vrouwen	-0,212ns	-0,110	-0,161	-0,234	-0,154

Coëfficiënten A-B, respectievelijk C-H zijn afkomstig uit een regressievergelijking. Alle effecten hebben betrekking op jaren opleiding per eenheid. De eenheden van de onafhankelijke variabelen zijn als volgt. Opleiding ouders: jaren onderwijs vader en moeder gemiddeld. Partijlidmaatschap: (0) nooit (1) ooit lid communistische of gelieerde partijen (vader+moeder). Culturele hulpbronnen ouders: gestandaardiseerde index van 8 indicatoren (gemiddelde=1; standaarddeviatie=1 per cohort). Trends: verandering per 10 jaar. ns: coëfficiënt kleiner dan tweemaal de standaardfout.

De resultaten bij de vergelijking van model IV en III zijn ook eenduidig, maar omgekeerd. In alle tien gevallen (vijf landen, mannen en vrouwen afzonderlijk) blijkt dat kan worden volstaan met een lineaire benadering van de trends in de invloed van de ouders.

De coëfficiënten waar het om gaat in het te verkiezen Model III staan weergegeven in het eerste gedeelte van tabel 1. Onder (A) staan de intercepten van de trendvergelijkingen weergegeven. Vanwege de gekozen centrering staan deze coëfficiënten voor de invloed van de ouders in het middelste cohort (14 jaar oud in 1960). Omdat het hier gaat om een afhankelijke en onafhankelijke variabele met soortgelijke meeteenheden en standaarddeviaties (opleiding en gemiddelde opleiding ouders) kunnen deze getallen min of meer als gestandaardiseerd opgevat worden.³ De coëfficiënt varieert tussen 0,50 en 0,60 in Tsjechië, Hongarije en Slowakije. Deze waarden zijn internationaal vergeleken beslist niet aan de lage kant (verg. Ganzeboom & Treiman, 1993). De waarden

in Bulgarije (0,40 voor mannen en 0,47 voor vrouwen zijn wat lager, maar alleen die voor Rusland (0,28 voor mannen en 0,33 voor vrouwen) zijn internationaal gezien erg aan de lage kant. In doorsnee bevestigen deze gegevens dat het communisme er allerminst in geslaagd is de intergenerationale overdracht van status in het onderwijs radicaal te verbreken, hetgeen overeenstemt met conclusies die op basis van eerdere gegevens zijn getrokken. De lage reproductiecoëfficiënten voor Rusland zijn niettemin opvallend; omdat eerdere nationale gegevens ontbreken, valt niet te zeggen in hoeverre de conclusie hier bevestiging elders vindt.⁴

Deel (B) van tabel 1 laat wel zien dat in vier landen voor zowel mannen als vrouwen een dalende trend bestaat in de overeenstemming tussen opleidingsniveaus van de respondenten en hun ouders. Opnieuw is Rusland de uitzondering: de trendcoëfficiënt is hier praktisch 0, hetgeen erop duidt dat er geen enkele (lineaire) ontwikkeling in de mate van onderwijsreproductie te vinden is en die zich dus in de gehele bestudeerde periode op het boven vermelde lage niveau heeft bevonden. In twee andere gevallen (Tsjechische mannen en Hongaarse vrouwen) zijn deze trends wel negatief maar niet significant. Voor de rest gaat het beslist niet om triviale trends. De aangegeven getallen vertegenwoordigen een verschuiving per tien jaar en dienen in mindering te worden gebracht van de intercepten in deel (A) van tabel 1. Tussen het middelste en het laatste cohort zijn ongeveer 25 jaar verstreken en dit betekent bijvoorbeeld dat sindsdien voor Hongaarse mannen en Slowaakse mannen en vrouwen eenderde tot de helft van de invloed van de ouders verdwenen is, en zodoende vrijwel het Russische niveau is bereikt. Gezien de lagere intercepttermen in Bulgarije is dit laatste ook daar het geval, niettegenstaande de langzamer verlopende trend. In doorsnee spreekt het beeld in het voordeel van de veronderstelling dat gedurende het communisme althans geleidelijk het voordeel van hoger opgeleiden verminderd is. Dit is in vergelijking met eerdere analyses een nieuwe bevinding.

Analyse 2: invloed van politieke en culturele hulpbronnen

Bij de tweede analyse gaat het om de manier waarop het model verandert als de invloed van partijlidmaatschap van de ouders en de culturele leefstijl van de ouders, alsmede de trends in die invloeden, worden meegenomen. De beide vergeleken modellen in deze tweede analyse zijn van de vorm III en IV (zie hierboven), maar nu uitgebreid met hoofdtermen en interactietermen voor partijlidmaatschap en culturele leefstijl. Voor de culturele leefstijl standaardiseren we de index binnen cohorten: in elk cohort wordt het gemiddelde ervan op 0 gezet en de standaarddeviatie op 1. Evenals met de centrering van oplei-

ding van de ouders bereiken we op deze manier dat er geen collineariteit tussen culturele leefstijl en de cohortvariabele bestaat. Daarenboven leidt standaardisatie ertoe (anders dan centrering) dat de waarde van culturele hulpbronnen relatief ten opzicht van het cohortgemiddelde wordt gemeten en dat de historische verschuiving in cultuurparticipatie van de ouders geen invloed geeft op de uitkomsten.

De keuze tussen het gedetailleerde discrete model IV en het eenvoudige lineaire model III is in deze analyse niet eenduidig. In de helft van de gevallen doet het ene model, en in de andere helft van de gevallen het andere model het iets beter. Overigens lopen de verklaarde varianties (adjusted R^2) voor beide modellen in geen geval ver uiteen en is de lineaire benadering III altijd een goede. De centrale coëfficiënten van dit model III zijn dan ook opgenomen in tabel 1, onder C-H. Anders dan de coëfficiënt voor opleiding van de ouders zijn de effecten van partijlidmaatschap en culturele leefstijl van de ouders niet bij benadering in gestandaardiseerde termen te interpreteren, en dus ook niet zomaar met elkaar vergelijkbaar. Wat betreft partijlidmaatschap geeft de (intercept-)coëfficiënt aan hoeveel meer jaren opleiding kinderen van partijleden in het cohort 1960 naar verwachting hebben dan kinderen van niet-partijleden. Wat betreft culturele participatie gaat het om verschillen in jaren opleiding tussen groepen in het cohort 1960 die een standaarddeviatie op deze Z-variabele uit elkaar liggen. Deze getallen kunnen wel tussen de landen en tussen mannen en vrouwen vergeleken worden. De interactietermen geven weer aan hoeveel daarin in tien jaar tijd veranderd is.

Het eerste interessante resultaat van deze modelberekening is de mate waarin het effect van de invloed van de opleiding van beide ouders geïnterpreteerd wordt door de beide toegevoegde variabelen. Het directe effect van de opleiding van de ouders (deel C van tabel 1) varieert nu tussen 0,27 en 0,39 in de vier Sovjet-satellietstaten, en is 0,16 (mannen) en 0,20 (vrouwen) in Rusland. Dat betekent dat door de bank genomen 1/3 tot 1/2 van de opleidingsreproductie verloopt via partijlidmaatschap en culturele participatie. Hiervan levert de culturele participatie van de ouders overigens het leeuwedeel, de invloed van het partijlidmaatschap van de ouders is daarmee vergeleken slechts gering. Blijkens (D) zijn de dalende trends in het effect van de opleiding van de ouders in dit model nog slechts minimaal aanwezig en nergens meer significant. We kunnen concluderen dat de trends in effecten van partijlidmaatschap en culturele participatie van de ouders grotendeels verantwoordelijk zijn voor de eerder geconstateerde trends in de invloed van de opleiding van de ouders.

De schattingen van het effect van partijlidmaatschap (deel E van tabel 1) zijn alle positief, maar lopen sterk uiteen. In Hongarije is het effect van partijlidmaatschap niet statistisch significant. Het grootst is effect in Bulgarije en

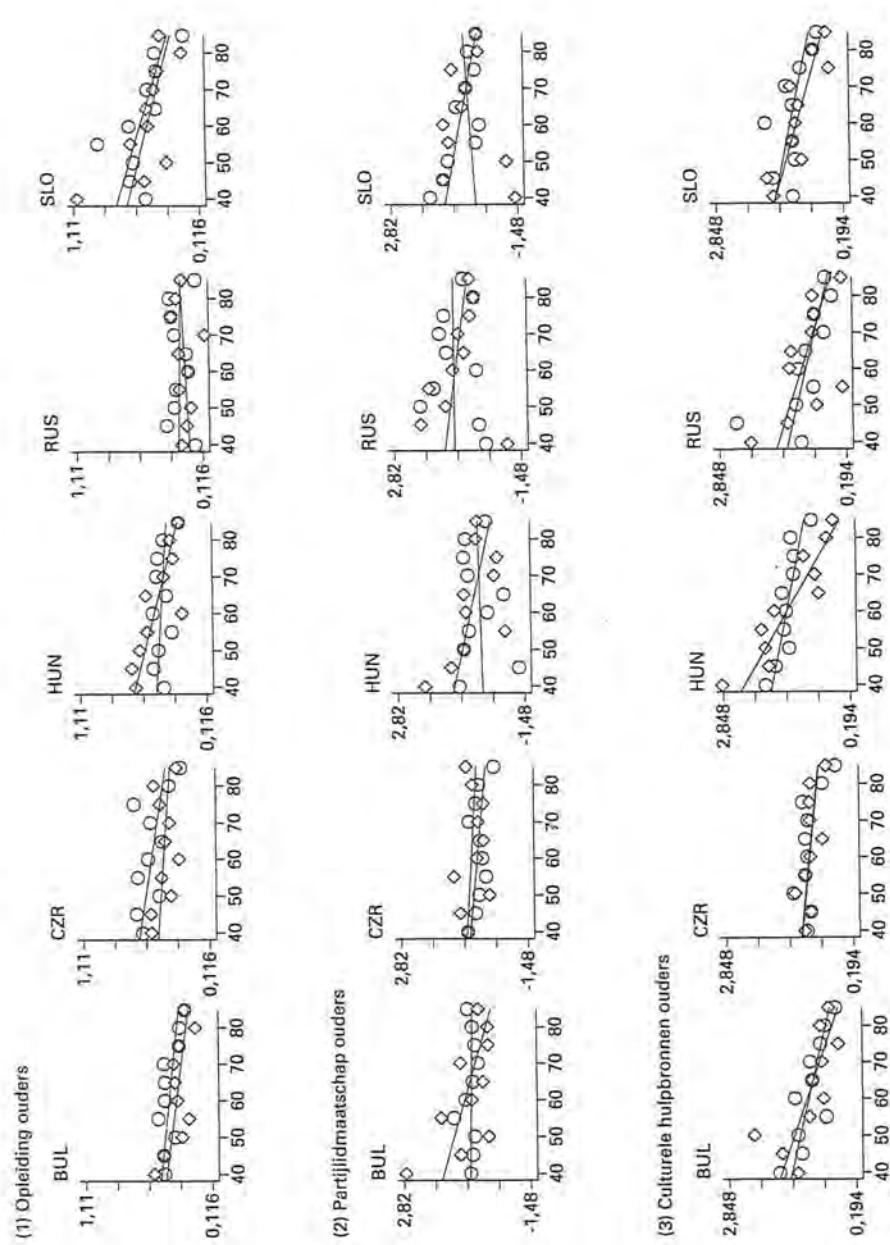
Rusland (ca. 0,7 jaar). Dit zijn wellicht niet toevallig de twee landen waarin het effect van de opleiding van de ouders het zwakst is.

De lineaire trends in de invloed van partijlidmaatschap zijn vrijwel alle negatief (F), maar meer dan de helft van de trends is niet significant. De conclusie is dat de invloed van partijlidmaatschap van ouders op opleiding van kinderen in de gegevens wel merkbaar, maar niet groot is, en bovendien door de jaren heen tekenen van slijtage vertoont. De trendcoëfficiënten komen erop neer dat van dit effect in de jongste cohorten vrijwel niets meer te merken is.

De effecten van culturele participatie van de ouders op de opleiding (deel G van tabel 1) van de respondenten zijn niet direct met de andere effecten te vergelijken, maar als men bedenkt dat de onderliggende gestandaardiseerde variabele een bereik van circa vier standaarddeviaties heeft, zal het duidelijk zijn dat deze factor in betekenis ver boven die van het partijlidmaatschap uitschiet. Deze coëfficiënten zijn zonder uitzondering positief en statistisch significant, en lopen nauwelijks uiteen tussen mannen en vrouwen. Ze zijn het grootst in Hongarije, het land waarop tot op heden Bourdieus culturele reproductietheorie het vaakst op van toepassing is geweest. Ze zijn het laagst in Rusland, maar ook daar nog altijd aanzienlijk van omvang. In alle vijf landen geldt dus dat een cultureel gerichte leefstijl van ouders zeer bevorderlijk is geweest voor het behalen van een hogere opleiding. Dit is goed in overeenstemming met de veronderstelling dat onder het socialisme intellectuelen een 'Nieuwe Klasse' vormen die de socialistische machtsverhoudingen het meest profijtelijk in hun voordeel kunnen omzetten.

Daarbij moet wel worden aangetekend dat dit historisch gezien in steeds geringere mate het geval is geweest. Als het al zo is dat intellectuelen voordelen ontleen aan socialistische omstandigheden, hadden ze kennelijk meer baat bij orthodox socialisme dan geliberaliseerd socialisme. De trendcoëfficiënten in deel (H) van tabel 1 zijn namelijk alle negatief en op één na statistisch significant. Voor Hongaarse mannen bijvoorbeeld impliceert het model dat het sterke voordeel van de culturele leefstijl in de jongste cohorten vrijwel verdwenen is. Wat betreft Hongarije bevestigt dit resultaten die eerder ook werden gevonden (Ganzeboom et al., 1990).

Figuur 3 geeft de resultaten van de analyses nog eens grafisch weer, waarbij zowel de waarden van het discrete Model IV zijn opgenomen als de lineaire trends die Model III daarvoor als benadering geeft. Deze figuren maken het mogelijk een indruk te krijgen of bepaalde cohorten sterk van het lineaire patroon afwijken en welke dat dan zijn. Het blijkt de afwijkingen van lineariteit niet duidelijk gerelateerd te zijn aan bepaalde historische episodes, althans niet voorzover men ze via vijf jaar brede geboortecohorten te zien krijgt. Met

Figuur 3. Determinanten van hoogst behaalde opleiding naar cohort: (1) Opleiding ouders, (2) Partijlidmaatschap ouders (opleiding ouders en culturele hulpbronnen constant gehouden), (3) Culturele hulpbronnen ouders (opleiding en partijlidmaatschap constant gehouden).

name levert de orthodox communistische periode (jaren vijftig) geen bijzondere uitschieters op.

Opvallend is wel dat in drie landen blijkt dat het voordeel van het partijlidmaatschap van de ouders het meest naar voren komt in het oudste cohort. Dat is vreemd, omdat dit cohort grotendeels in opleiding was voordat de communisten de macht overnamen en we daarom geen effect van het partijlidmaatschap van de ouders op de opleiding zouden verwachten. Een mogelijke verklaring is dat kinderen van revolutionaire communisten verderop in hun leven van de elite-positie van hun ouders hebben geprofiteerd. Aangezien zij overigens wel dat het hier om zeer weinig gevallen gaat, aangezien onder deze cohorten de ouders-partijleden nog niet sterk vertegenwoordigd zijn (figuur 1).

Ten slotte valt op dat de resultaten voor het jongste cohort hier en daar wat abrupt verschillen van de voorgaande cohorten. Dit heeft waarschijnlijk een technische oorzaak: het betreffende cohort zal in de toekomst waarschijnlijk nog onderwijs volgen en kan pas over enige jaren precies op waarde worden geschat.

Conclusies en discussie

De bevindingen van de hier gerapporteerde analyses kunnen als volgt worden samengevat:

1. In alle vijf bestudeerde Oosteuropese landen treedt een associatie tussen de opleiding van de ouders en de opleiding van hun kinderen aan de dag. Hoewel geen expliciete vergelijking met andere landen werd gemaakt, kan op basis van beschikbare informatie worden gezegd dat deze vorm van sociale reproductie in vier van de vijf bestudeerde landen beslist niet geringer is dan in westerse marktsamenlevingen. Alleen Rusland komt uit deze gegevens naar voren als een land met een relatief geringe intergenerationale reproductie van opleidingsniveaus.
2. Partijlidmaatschap (in geringe mate) en culturele participatie van de ouders (behoorlijk sterk) zijn mede van invloed op het behaalde opleidingsniveau en verklaren ongeveer de helft tot een derde van het effect van de opleiding van ouders. Deze uitkomsten zijn in overeenstemming met 'Nieuwe Klasse'-theorieën van het socialisme waarin intellectuelen worden aangewezen als de groeperingen die onder het staatsocialisme het best af zijn.
3. De determinanten van het opleidingsniveau zijn evenwel duidelijk aan verandering onderhevig geweest en wel langs wegen van geleidelijkheid. Langzaam maar zeker is in vier van de vijf landen de behaalde opleiding minder verbonden geraakt met de sociale herkomst; in Rusland was dat in

de gehele bestudeerde periode al zo. De geleidelijk gegroeide openheid geldt zowel wanneer de sociale herkomst wordt afgemeten aan de opleiding van de ouders als aan hun politieke en culturele hulpbronnen. Er is een onmiskenbare ontwikkeling naar een situatie waarin ascriptieve kenmerken van steeds minder gewicht voor het behalen van een opleiding zijn geworden.

De uitkomsten zijn op zichzelf ook goed in overeenstemming met een algemeen patroon van trends in opleidingskansen, zoals we dat ook in andere landen en met name Nederland zien. Met de expansie van het onderwijsniveau zijn de opleidingskansen van kinderen steeds minder afhankelijk geworden van de kenmerken van hun ouders. Dit kan worden teruggevoerd op het feit dat ouders nu eenmaal minder invloed hebben op keuzes in de onderwijsloopbaan die op oudere leeftijd worden genomen, en deze worden bij de opgetreden onderwijsexpansie nu eenmaal steeds bepalender voor het uiteindelijk bepaalde niveau (De Graaf & Ganzeboom, 1993). In hoeverre het politieke klimaat in de Oosteuropese landen een en ander heeft versterkt, staat nog te bezien. Opmerkelijk in de uitkomsten hier lijkt voorts de relatief sterke slijtage waaraan de invloed van culturele kenmerken onderhevig is geweest. In Nederland wordt in recente gegevens nauwelijks afname van deze effecten gevonden (Van Eijk & De Graaf, 1994). Het is denkbaar dat deze verschillen verband houden met de relatief snelle onderwijsexpansie die in Oost-Europa heeft plaatsgevonden. Een nader inzicht in de werking van politiek klimaat op onderwijskansen en de determinanten daarvan zullen we krijgen door de Oosteuropese data expliciet te vergelijken met gegevens uit marktgeruleerde samenlevingen zoals Nederland.

Noten

1. De verzamelde data (Szelenyi & Treiman, 1993) zijn mede gefinancierd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek en staan ter beschikking van onderzoekers in Nederland die een project binnen het NWO Aandachtsgebied 'Transformatieprocessen in Oost-Europa' uitvoeren.
2. Deze bijlage kan bij de auteur worden opgevraagd.
3. Dit is slechts bij benadering waar omdat de standaarddeviaties van de betrokken variabelen toch enigszins verschillen. In gestandaardiseerde termen liggen de betrokken coëfficiënten tussen 0,51 (Bulgarije) en 0,32 (Rusland).
4. Gerber en Hout (1994) beschikken ook over gegevens over opleidingsreproductie in de voormalige Sovjet-Unie, maar deze betreffen een regionaal beperkt gedeelte. Berekening van het hier gebruikte model op hun gegevens levert hogere reproductiecoëfficiënten op dan de hier ter beschikking staande data (persoonlijke mededeling Ted Gerber).

Veranderingen in ongelijkheid tussen mannen en vrouwen in Oost-Europa, 1988-1993

Tanja van der Lippe en Eva Fodor¹

De politieke en economische hervormingen in Oost-Europa zijn van grote invloed op het dagelijkse leven van mannen en vrouwen. In de groeiende literatuur over de gevolgen van de 'fluwelen revolutie' van 1989 vindt men verschillende opvattingen over de invloed van de veranderingen op de arbeidsmarktsituatie van vrouwen (Funk & Mueller, 1993; Rueschemeyer, 1994; Corrin, 1994; Wolchik, 1994). Volgens Einhorn (1993) zorgen de economische hervormingen in Oost-Europa ervoor dat de handelingsruimte van vrouwen wordt beperkt, dat ze van de arbeidsmarkt worden verdrongen en worden teruggeduwd naar het gezinsleven. De bezuinigingen in de sociale zekerheid en in voorzieningen als kinderopvang, de onzekerheid over een betaalde baan, en een toenemend verzet tegen emancipatie van vrouwen zouden er alle toe leiden dat vrouwen in vergelijking tot mannen de 'verliezers' zijn van de sociale en economische veranderingen. Andere onderzoekers schetsen een minder pessimistisch beeld en benadrukken dat het democratiseringsproces verschillende groepen vrouwen op een verschillende manier beïnvloedt: hoger opgeleide, gestudeerde vrouwen zouden minder verliezen dan vrouwen uit de arbeidersklasse (Heitlinger, 1993).

In dit artikel gaan we met behulp van gegevens uit 1993 van algemeen bevolkingsonderzoek (Szelenyi & Treiman, 1993) na welke van de twee visies wordt ondersteund. Hoewel we niet in staat zijn om te generaliseren naar alle Oosteuropese landen, staan onze gegevens een vergelijking toe van vijf verschillende landen: Bulgarije, Hongarije, Rusland, Slowakije en Tsjechië. Aan zo'n vijfduizend respondenten in elk land is gevraagd naar hun situatie in 1993 met betrekking tot onder meer betaald werk, inkomen, gezin en politieke activiteiten. Daarnaast is gevraagd naar hun situatie vóór de veranderingen van 1989. Voor een verdere beschrijving van de verzamelde gegevens verwijzen we naar de bijdrage van Ganzeboom in deze bundel. De mogelijkheid van een vergelijking tussen vijf landen is uniek in de literatuur over veranderingen in

- Adamski, W.W. (1981). Poles 80: Results of survey research in the face of a political crisis. Attitude toward the agreement between the government and the strike committees. In: *Crises and conflicts, the case of Poland 1980-'81* (pp. 174-181). Warsaw: Polish Scientific Publishers.
- Aderhold, J. et al. (1994). *Von der Betriebs- zur Zweckgemeinschaft. Ostdeutsche Arbeits- und Managementkulturen im Transformationsprozess*. Berlin: Sigma.
- Adorno, T.W., Frenkel-Brunswik, E., Levinson, D.J. & Sanford, R.N. (1969). *The authoritarian personality*. New York: Harper. (Eerste uitgave in 1950.)
- Agresti, A. & Agresti, B.F. (1977). Statistical analysis of qualitative variation. In: K.F. Schuessler (red.), *Sociological methodology 1978* (pp. 204-237). San Francisco: Jossey-Bass.
- Alexander, J.C. (1994). Modern, anti, post, and neo: How social theories have tried to understand the 'new world' of 'our time'. *Zeitschrift für Soziologie*, 23, 165-197.
- Allen, T.W. (1994). *The invention of the white race. Vol. 1: Racial oppression and social control*. Londen/New York: Verso.
- Allport, G.W. (1954). *The nature of prejudice*. Cambridge, MA: Addison-Wesley.
- Andorka, R. (1993). The socialist system and its collapse in Hungary: An interpretation in terms of modernisation theory. *International Sociology*, 8, 317-337.
- Anker, R. (1985). Comparative survey. In: V. Bodrova & R. Anker (red.), *Working women in socialist countries: The fertility connection*. Geneve: International Labour Office.
- Anoniem (1991). Vermindert het belang van het gezin? Een proeve van empirische toetsing. *Comenius*, 11, 37-55.
- Anoniem (1993). Gelijkheid van onderwijskansen: een illusie? *Socialisme en Democratie*, 50, 405-410.
- Arts, W., P. Hermkens & Wijck, P. van (1994). *Shall the twain ever meet? Perceptions of justice in East and West* (Discussion Paper Series TI 94-20). Amsterdam/Rotterdam: Tinbergen Institute.
- Ashmore, R.D. & DelBoca, F.K. (1976). Psychological approaches to understanding intergroup conflict. In: Ph.A. Katz (red.), *Towards the elimination of racism* (pp. 73-123). New York: Pergamon Press.
- Bagley, Ch. (1979). Self-esteem as pivotal concept in race and ethnic relations. *Research in Race and Ethnic Relations*, 1, 127-167.
- Beld, A. van den (1974). *Humaniteit. De politieke en sociale filosofie van Tomáš G. Masaryk*. Assen: Van Gorcum. 1974.
- Benin, M.H. & Johnson, D.R. (1984). Sibling similarities in educational attainment: A comparison of like-sex and cross-sex sibling pairs. *Sociology of Education*, 57, 11-21.
- Besnard, Ph. (1987). *L'anomie, ses usages et ses fonctions dans la discipline sociologique depuis Durkheim*. Parijs: Presses Universitaires de France.
- Beyme, K. van (1988). Regionalpolitik in der DDR. In: G.-J. Glaebner (red.), *Die DDR in der Ära Honecker. Politik, Kultur, Gesellschaft* (pp. 434-452). Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Bláha, I.A. (1937). *Sociologie intelligence*. Praag.
- Bláha, I.A. (1936). Social psychology of intelligentsia. *Social Sciences*, 196-201.
- Bos, H.C. (1991). *Kan Oost leren van Zuid?* (afscheidscollege). Rotterdam: Erasmus Universiteit.
- Boulding, K.E. (1962). *Conflict and defense: A general theory*. New York: Harper.
- Bourdieu, P. (1981). Le capital social. Notes provisoires. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 31, 2-3.
- Bourdieu, P. & Passeron, J.-C. (1977/1970). *Reproduction in education, society and culture*. Londen: Sage.
- Brandsma, H.P. (1993). *Basisschoolkenmerken en de kwaliteit van het onderwijs*. Groningen: RION.
- Bruckner, E. & Knaup, K. (1993). Women's and men's friendships in comparative perspective. *European Sociological Review*, 9, 249-266.
- Bruszt, L. (1993). Workers, managers and state bureaucrats and the economic transformation in Hungary. J. Jensen & F. Mislivetz (red.), *Paradoxes of transition* (pp. 135-157). Szombathely: Savaria University Press.
- Bulder, B., Flap, H. & Leeuw, F. (1993). *Netwerken, overheidsorganisaties en effectiviteit*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken.
- Bundeszentrale für politische Bildung (1993). *Datenreport 1992. Zahlen und Fakten über die Bundesrepublik Deutschland*. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung.
- Burt, R. (1984). Network items and the general social survey. *Social Networks*, 6, 293-339.
- Busschbach, J. van (1994). *Uit het oog, uit het hart? Een onderzoek naar veranderingen in persoonlijke relaties*. Amsterdam: Thesis (in druk).
- Capek, K. (1937). *Masaryk on thought and life*. Londen: George Allen & Unwin.
- Cherkaoui, M. (1981). Changement social et anomie: Essai de formalisation de la théorie Durkheimienne. *Archives Européennes de Sociologie*, 22, 3-39.
- Chesler, M.A. (1976). Contemporary sociological theories of racism. In: Ph.A. Katz (red.), *Towards the elimination of racism* (pp. 21-71). New York: Pergamon Press.
- Coleman, J.S. (1990). *Foundations of social theory*. Cambridge: Belknap Press.
- Commission of the European Communities (1992). *Employment in Europe 1992*. Luxembourg.
- Corrin, C. (red.) (1992). *Superwomen and the double burden: Women's experience of change in central and Eastern Europe and the former Soviet Union*. Great Britain: Scarlet Press.
- Corrin, C. (1994). *Magyar women: Hungarian women's lives 1960-1990*. St. Martin's Press.
- Cronbach, K.J. & Furby, L. (1970). How we should measure 'change' - or should we? *Psychological Bulletin*, 74, 68-80.
- Csepeli, G. (1989). *Structures and contents of Hungarian national identity: Results of political socialization and cultivation*. Frankfurt/M.: Lang.
- Csepeli, G. (1993). Coping with the conflict between backwardness and modernity in Eastern Europe: Fascism, communism, what's next? In: SRO/SSCW, *Transformation processes in Eastern Europe* (pp. 155-161). Den Haag: SRO/SSCW.
- Csepeli, G. & Závecz, T. (1992). Conflicting bonds of nationality in Hungary; National identity, minority status, and ethnicity. *Innovation*, 5, 77-94.
- Davidio, J.F. & Gaertner, S.L. (1986). Prejudice, discrimination, and racism: Historical trend and contemporary approaches. In: J.F. Davidio & S.L. Gaertner (red.), *Prejudice, discrimination, and racism* (pp. 1-34). Orlando: Academic Press.
- Davis, A., Gardner, B.B. & Gardner, M.R. (1969). *Deep South. A social anthropological study of caste and class*. Chicago: The University of Chicago Press. (Eerste uitgave in 1941.)

- Djilas, M. (1983/1957). *The new class. An analysis of the communist system*. San Diego: Harcourt.
- Dollard, J., Doob, L.W., Miller, N.E., Mowrer, O.H. & Sears, R.S. (1944). *Frustration and aggression*. New Haven: Yale University Press. (Eerste uitgave in 1939.)
- Dronkers, J. (1989). De kracht van de familie; overeenkomsten en verschillen in bereikt onderwijsniveau binnen en tussen gezinnen. *Sociologische Gids*, 36, 300-311.
- Durkheim, E. (1893). *De la division du travail social*. Parijs: Presses Universitaires de France.
- Durkheim, E. (1897). *Le suicide*. Parijs: Alcan.
- Echols, J.M. (1981). Racial and ethnic inequality. The comparative impact of socialism. *Comparative Political Studies*, 13, 403-444.
- Einhorn, B. (1993). *Cinderella goes to market: Citizenship, gender and women's movements in East Central Europe*. Londen/New York: Verso.
- Eijk, K. van & Graaf, P. de (1994). Uit één nest? De invloed van primaire socialisatie op onderwijskansen. *Mens en Maatschappij*, 69, 3.
- England, P. (1991). *Comparable worth: Theories and evidence*. New York: Aldine de Gruyter.
- Erikson, R. & Goldthorpe, J. (1992). *The constant flux: A study of class mobility in industrial societies*. Oxford: Clarendon Press.
- Erikson, R., Goldthorpe, J. & Pontecarero, L. (1983). International class mobility in three western European societies: England, France and Sweden. *British Journal of Sociology*, 30, 415-441.
- European Community (1993). *Bulletin on women and employment in the EC* (nr. 2, april).
- Eurostat (1992). *Women in the European Community*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Evans, G. & Whitefield, S. (1993). Identifying the bases of party competition in Eastern Europe. *British Journal of Political Science*, 23, 521-548.
- Feffer, J. (1992). *Shock waves. Eastern Europe after the revolution*. Boston: Southend Press.
- Fischer, C.S. (1982a). *To dwell among friends. Personal networks in town and city*. Chicago: Chicago University Press.
- Fischer, C.S. (1982b). What do we mean by 'friend'? An inductive study. *Social Networks*, 3, 287-306.
- Flap, H.D. (1988). *Conflict, violence and loyalty*. Bern: Peter Lang.
- Forschungsgruppe Wahlen (1991). Bundestagswahl 1990: eine Analyse der ersten gesamtdeutschen Bundestagswahl am 2. Dezember 1990. *Berichte der Forschungsgruppe Wahlen e.V.*, 61.
- Frankland, M. (1990). *The patriots' revolution: How eastern Europe won its freedom*. Londen: Sinclair Stevenson.
- Funk, N. & Mueller, M. (red.) (1993). *Gender politics and post communism: reflections from Eastern Europe and the former Soviet Union*. New York: Routledge.
- Furda, O. (1978). *Thomas Garrigue Masaryk. Sein philosophisches, religiöses und politisches Denken*. Bern: Peter Lang.
- Gadourek, I. (1950). De politieke beheersing in Tsjechoslowakije. *Mens en Maatschappij*, 25, 304-325/351-373.
- Gadourek, I. (1953). *The political control of Czechoslovakia. A study in social control of a soviet satellite state*. Leiden: Stenfert Kroese.
- Gadourek, I. (1963). *Moral problems in a soviet satellite state*. Groningen.
- Gadourek, I. (1982). *Social change as redefinition of roles*. Assen: Van Gorcum.
- Gall, J.C. (1983). *Welbevinden, attributie en migratie*.
- Ganzeboom, H. et al. (1987). Intergenerationele klassenmobiliteit in Nederland tussen 1970 en 1985. *Mens en Maatschappij*, 62, 17-43.
- Ganzeboom, H. & Graaf, P. de & Robert, P. (1990). Reproduction theory on socialist ground. The intergenerational transmission of status attainment in Hungary. *Research in Social Stratification and Mobility*, 9, 79-104.
- Ganzeboom, H.B.G. & Treiman, D.J. (1993). Preliminary results on educational expansion and educational opportunity in comparative perspective. In: Henk A. Becker & Piet L.J. Hermkens (red.), *Solidarity of generations*. Amsterdam: Thesis Publishers.
- Ganzeboom, H.B.G., Luijckx, R. & Róbert, P. (1994). Trends in intergenerational occupational mobility in Hungary between 1930 and 1989. In: R. Luijckx (red.), *Comparative loglinear analyses of social mobility and heterogamy* (pp. 43-76). Tilburg: Tilburg University Press.
- Gerber, T. & Hout, M. (1994). *Educational stratification in Russia during the Soviet period* (paper gepresenteerd tijdens de World Congress of Sociology te Bielefeld).
- Gerrits, A. (1991). Nationalisme en politieke veranderingen in Centraal- en Oost-Europa. In: S. Verschuuren et al. (red.), *Nationalisme in Europa en de Sovjetunie. Emancipatie of onderdrukking in een nieuw gewaad* (pp. 59-100). Amsterdam: Van Gennep.
- Goddijn, H.P.M. (1969). *De sociologie van Emile Durkheim*. Amsterdam: De Bussy.
- Goddijn, H.P.M. (1970). *Anomie* (2e dr.). Leiden: Universitaire Pers.
- Gouldner, A.W. (1979). *The future of intellectuals and the rise of the New Class*. Londen: Macmillan.
- Goven, J. (1993). Gender politics in Hungary: Autonomy and antifeminism. In: N. Funk & M. Mueller (red.), *Gender politics and post communism: Reflections from Eastern Europe and the Soviet Union*. New York: Routledge.
- Graaf, N.D. de & Heath, A. (1992). Husbands' and wives' voting behaviour in Britain: Class-dependent mutual influence of spouses. *Acta Sociologica*, 35, 311-322.
- Graaf, N.D. de, Nieuwbeerta, P. & Heath, A. (1995). Class mobility and political preference: Individual and contextual effects. *American Journal of Sociology*, 100, in druk.
- Graaf, N.D. de & Ultee, W. (1987). Intergenerationele mobiliteit en politieke verhoudingen. *Acta Politica*, 22, 3-37.
- Graaf, P. de (1986). The impact of financial and cultural resources in educational attainment in the Netherlands. *Sociology of Education*, 59, 237-246.
- Graaf, P. de (1987). *De invloed van financiële en culturele hulpbronnen in onderwijsloopbanen*. Nijmegen: ITS.
- Graaf, P. de & Ganzeboom, H. (1993). Family background and educational attainment in the Netherlands of 1891-1960 birth cohorts. In: Y. Shavit & H.-P. Blossfeld (red.), *Persistent inequality. Changing educational attainment in thirteen countries* (pp. 75-100). Westview Press.
- Graaf, P.M. de & Huinink, J.J. (1992). Trends in measured and unmeasured effects of family background on educational attainment and occupational achievement in the Federal Republic of Germany. *Social Science Research*, 21, 84-112.
- Granovetter, M.S. (1973). The strength of weak ties. *American Journal of Sociology*, 78, 1360-1380.
- Green, S.J.D. (1989). Emile Durkheim on human talents and two traditions of social justice. *The British Journal of Sociology*, 40, 97-117.
- Gutenberg, J. & Neef, R. (1991). *Versorgungsstrategien in einem ehemaligen DDR-Grenzgebiet*. Münster.
- Hagendoorn, L. (1986). *Cultuurconflict en vooroordeel*. Alphen a/d Rijn: Samsom.
- Hamilton, D.L. & Trolie, T.K. (1986). Stereotypes and stereotyping: An overview of the cognitive approach. In: J.F. Dovidio & S.L. Gaertner (red.), *Prejudice, discrimination, and racism* (pp. 127-163). Orlando: Academic Press.
- Harenberg, B. (1993). *Lexikon der Gegenwart 1994*. Dortmund: Harenberg Verlag.
- Hauser, R.M. & Wong, R.S.-K. (1989). Sibling resemblance and intersibling effects in educational attainment. *Sociology of Education*, 62, 149-171.
- Héchter, M. (1975). *Internal colonialism*. Londen: Routledge & Kegan Paul.
- Heitlinger, A. (1979). *Women and state socialism: Sex inequality in the Soviet Union and Czechoslovakia*. MacMillan Press.
- Heitlinger, A. (1993). The impact of the transition from communism on the status of Women in the

- Czech and Slovak republics. In: N. Funk & M. Mueller (red.), *Gender politics and post communism: Reflections from Eastern Europe and the former Soviet Union*. New York: Routledge.
- Hermkens, P. & Arts, W. (1992). *Wat ieder toekomt. Het beeld van inkomensongelijkheid en inkomensrechtvaardigheid in Nederland*. Utrecht: ISOR.
- Hewstone, M. (1989). *Causal attribution: From cognitive processes to collective beliefs*. Oxford: Basil Blackwell.
- Hraba, J., Hagendoorn, L. & Hagendoorn, R. (1989). The ethnic hierarchy in the Netherlands: Social distance and social representation. *British Journal of Social Psychology*, 28, 57-69.
- International Social Justice Project (1993). *Codebook and documentation*. Ann Arbor: University of Michigan.
- Jolles, H.M. (1963). *Verenigingsleven in Nederland*. Arnhem: Van Loghum Slaterus.
- Jöreskog, K.G. & Sörbom, D. (1988). *LISREL 7: A guide to the program and applications*. Chicago: SPSS.
- Juchler, J. (1994). Schwierige Demokratisierungsprozesse. Zur politischen Entwicklung in den Reformländern Osteuropas. *Osteuropa. Zeitschrift für Gegenwartsfragen des Ostens*, 44, 125-141.
- Kahl, A., Wilsdorf, S. & Wolf, H. (1984). *Kollektivbeziehungen und Lebensweise*. Berlin: Dietz.
- Kenedi, J. (1985). Why is the gypsy the scapegoat and not the jew? *East European Reporter*, 2, 11-14.
- Kleßmann, C. (1988). *Zwei Staaten, eine Nation. Deutsche Geschichte 1955 bis 1970*. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung.
- Kolosi, T., Szelényi, I., Szelényi, S. & Western, B. (1992). The making of political fields in post-communist transition (dynamics of class and party in Hungarian politics 1989-1990). In: A. Bozóki, A. Körösenyi & G. Schöpflin (red.), *Post-communist transition, emerging pluralism in Hungary* (pp. 132-160). London: Pinter.
- Konrad, G. & Szelényi, I. (1979). *The intellectuals on the road to class power*. New York: Harcourt.
- Kornai, J. (1980). *The economics of shortage*. Amsterdam: North Holland.
- Lacroix, B. (1973). Regulation et anomie selon Durkheim. *Cahiers Internationaux de Sociologie*, 55, 265-292.
- Leeuw, G. van der (1948). *Menswording en cultuurverschuiving: een anthropologisch probleem* (mededeling van de Vlaamse Akademie van wetenschappen). Antwerpen: Standaard.
- Leggon, C.B. (1979). Theoretical perspectives on race and ethnic relations: a socio-historical approach. *Race and Ethnic Relations*, 1, 1-15.
- Leiman, M.M. (1993). *Political economy of racism*. London: Pluto Press.
- Lendvai, P. (1972). *Anti-semitism in Eastern Europe*. London: McDonald.
- Lendvai, P. (1988). *Hungary. The art of survival*. London: Tauris.
- Lenski, G. & Lenski, J. (1987). *Human societies* (5e dr.). New York: McGraw-Hill.
- LeVine, R.A. & Campbell, D.T. (1972). *Ethnocentrism: Theories of conflict, ethnic attitudes, and group behavior*. New York: John Wiley.
- Lindenberg, S. (1989). Social production functions, deficits, and social revolutions: Pre-revolutionary France and Russia. *Rationality and Society*, 1, 51-77.
- Lippe, T. van der & Roelofs, E. (1994). Sharing domestic work? In: J. van Doorne-Huiskes & Hoof, J. van (red.), *Women on the European labour market*. London: Paul Chapman (in druk).
- Lipset, S.M. (1960). *Political man: The social bases of politics*. Garden City: Doubleday.
- Lipset S.M. & Zetterberg, H. (1956). A theory of social mobility. *Transactions of the Third World Congress of Sociology*, 3, 155-177.
- Lockwood, D. (1992). *Solidarism and schism. The problem of disorder in Durkheimian and Marxist sociology*. Oxford: Clarendon Press.
- Longworth, Ph. (1993). 1989 and after. *Slavonic and East European Review*, 71, 701-711.
- Longshore, D. (1988). Racial control and intergroup hostility: A comparative analysis. *Race and Ethnic Relations*, 5, 47-73.
- Malewski, A. (1971). Attitudes of the employees from Warsaw Enterprises toward the differentiation of wages and the social system in may 1958. *Polish Sociological Bulletin*, 24, 17-31.
- Marác, L. (1994). De zigeuners in Hongarije. In: H. Ramkema & E. van Schaik (red.), *Tussen recht en repressie. Minderheden in Oost-Europa* (pp. 95-109). Amsterdam: Instituut voor Publiek en Politiek.
- Marini, M.M. (1989). Sex Differences in earnings in the United States. *Annual Review of Sociology*, 15, 343-380.
- Markus, G.B. (1979). *Analyzing panel data*. Beverly Hills/Londen: Sage Publication.
- Marsden, P.V. (1990). Network data and measurement. *Annual Review of Sociology*, 16, 435-463.
- Marsden, P.V. (1987). Core discussion networks of Americans. *American Sociological Review*, 52, 122-131.
- Marsden, P.V. & Campbell, K.E. (1984). Measuring tie strength. *Social Forces*, 63, 480-501.
- Masaryk, Th.G. (1937). *Modern man and religion*. George Allen & Unwin.
- Mateju, P. (1993). Who won and who lost in a socialist redistribution in Czechoslovakia? In: Y. Shavit & H.-P. Blossfeld (red.), *Persistent inequality. Changing educational attainment in thirteen countries* (pp. 251-271). Westview Press.
- Mayer, K.U. & Solga, H. (1993). *DDR-adaequante Schemata für die Abbildung der beruflichen Stellung, der beruflichen Tätigkeiten und Ausbildungen*. Berlin: Max-Planck-Institut für Bildungsforschung.
- Meuschel, S. (1985). *Integration durch Legitimation? Zum Problem der Sozialintegration in der DDR. Ideologie und gesellschaftliche Entwicklung*. (18e Tagung zum Stand der DDR-Forschung in der BRD). Köln: Edition Deutschland Archiv.
- Mihok, B. (1990). *Ethnosstratifikation im Sozialismus: aufgezeigt an den Beispielländern Ungarn und Rumänien*. Frankfurt/M.: Lang.
- Michelat, G. & Simon, M. (1977). Religion, class, and politics. *Comparative Politics*, 10, 159-186.
- Misztal, B.A. (1992). Must Eastern Europe follow the Latin American way? *Archives Européennes de Sociologie*, 33, 151-179.
- Molyneux, M. (1981). Women's emancipation under socialism: A model for the third world? *World Development*, 9, 1019-1037.
- Mozny, I. (1991). *Prac tak snadno?* Praag: SLON.
- Müller, H.-P. (1988). Social structure and civil religion: Legitimation crisis in a late Durkheimian perspective. In: J.C. Alexander (red.), *Durkheimian sociology: Cultural studies* (pp. 129-158). Cambridge: Cambridge University Press.
- Müller, H.-P. (1992). Durkheims Vision einer 'gerechten' Gesellschaft. *Zeitschrift für Rechtssoziologie*, 13, 16-43.
- Müller, K. (1992). 'Modernising' Eastern Europe. Theoretical problems and political dilemmas. *Archives Européennes de Sociologie*, 33, 109-150.
- Nee, V. (1993). *The decline of socialist redistributive power: Changing mechanisms of stratification in China* (paper voor de 88th Annual Meeting of the American Sociological Association te Miami, FL, 12-16 augustus 1993). Ithaca, NY: Cornell University.
- Need, A. & Graaf, N.D. de (1994). *Does it run in the blood? On the similarities in voting behaviour between parents and their offspring* (paper gepresenteerd tijdens het 16e wereldcongres van de International Political Science Association te Berlijn, 21-25 augustus).
- Nieuwebeerta, P. (1995). *The democratic class struggle in 20 countries, 1945-1990* (dissertatie). Nijmegen: Katholieke Universiteit.
- Nowak, S. (1980). Value systems of the Polish society. *Polish Sociological Bulletin*, 2, 5-20.
- Nudelman, R. (1987). Contemporary Soviet anti-semitism: Forms and content. In: H. Fein (red.), *The persisting question. Sociological perspectives and social context of modern anti-semitism* (pp. 392-411). Berlin/New York: De Gruyter.

- Oberdorfer, T. (1989). The cultural discount rate, social contracts, and intergenerational tension. *Social Science Quarterly*, 70, 858-869.
- Orru, M. (1987). *Anomie: History and meanings*. Boston: Allen & Unwin.
- Parker, J. (1993). Eastern Europe: The old world's new world. *The Economist*.
- Paul, G. (1993). Deutschland, deine Denunzianten. *Die Zeit*, 37.
- Peschar, J.L. (1982). Oost-West samenwerking in de sociale wetenschappen. *Intermediair*, 29-37.
- Peschar, J.L. (1987). *Zo vader-zo zoon, zo moeder-zo dochter? Vergelijkende analyses naar de processen van statusverwerving en onderwijsmobiliteit in Nederland, Hongarije en Polen*. Lisse/Amsterdam: Swets & Zeitlinger.
- Peschar, J.L. (1990). *Social reproduction in Eastern and Western Europe; Comparative analyses on Czechoslovakia, Hungary, the Netherlands and Poland*. Nijmegen: Institute for Applied Social Sciences/Praag: Institute of Sociology of the Czechoslovak Academy of Sciences.
- Peschar, J.L. (1990). Het doek gaat open. *Mens en Maatschappij*, 65, 3-4.
- Peschar, J.L. (1993). *Change and continuity in Central Europe: education and social reproduction in comparative perspective* (proceedings Workshop Transformation Processes in Eastern Europe). The Hague: NWO/SSCW/SRO.
- Peschar, J.L. (1994). Gesloten deuren? In: G. Gritter (red.), ...waarvan akte (uitgave ter gelegenheid van het 380-jarig bestaan van de Rijksuniversiteit Groningen) (pp. 156-165). Groningen: Passage.
- Pipes, S. (1974). *Russia under the old regime*. Londen: Widenfeld & Nicholson.
- Rex, J. (1970). *Race relations in sociological theory*. New York: Schocken Books.
- Róbert, P. (1991). Educational transition in Hungary from post-war period to the end of the 1980's. *European Sociological Review*, 7, 213-236.
- Rueschemeyer, M. (red.) (1994). *Women in the politics of postcommunist Eastern Europe*. M.E. Sharpe.
- Rueschemeyer, M. & Szelenyi, S. (1989). Socialist transformation and gender inequality: Women in the GDR and in Hungary. In: B. Childs & M. Rueschemeyer (red.), *East Germany in comparative perspective*. Londen: Routledge.
- Schoenfeld, E. & Mestrovic, S.G. (1989). Durkheim's concept of justice and its relationship to social solidarity. *Sociological Analysis*, 50, 111-127.
- Schönbach, P. (1981). *Education and intergroup attitudes*. Londen: Academic Press.
- Simkus, A. & Andorka, R. (1982). Inequalities in educational attainment in Hungary 1923-1973. *American Sociological Review* 47, 6, 740-751.
- Sobel, M. (1981). Diagonal mobility models: A substantively motivated class of designs for the analysis of mobility effects. *American Sociological Review*, 46, 893-906.
- Srubar, I. (1994). Variants of the transformation process in Central Europe. A comparative assessment. *Zeitschrift für Soziologie*, 23, 198-221.
- Statistisches Taschenbuch der Deutschen Demokratischen Republik 1987* (1993). Berlin: Staatsverlag.
- Statistisches Bundesamt (1993). *Statistisches Jahrbuch der Bundesrepublik Deutschland 1992*. Bonn: Statistisches Bundesamt.
- Szelenyi, S. (1987). Social inequality and party membership: Patterns of recruitment into the Hungarian Socialist Workers' Party. *American Sociological Review*, 52, 559-573.
- Szelenyi, I. & Treiman, D.J. (1993). *Social stratification in Eastern Europe after 1989: General population survey* (databestand).
- Taifel, H. (1981). *Social identity and intergroup relations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- TARKI-1 survey (1986). *Machine readable data file*. Boedapest: TARKI.
- TARKI-Testvérek (TARKI-Siblings) survey (1987). *Machine readable data file*. Boedapest: TARKI.
- Toth, O. (1993). No envy, no pity. In: N. Funk & M. Mueller (red.), *Gender politics and post communism: Reflections from East Central Europe and the former Soviet Union*. New York: Routledge.
- Treiman, D. (1977). *Occupational prestige in comparative perspective*. New York: Academic Press.
- Treiman, D.J. & Roos, P.A. (1983). Sex and earnings in industrial society: A nine-nation comparison. *American Journal of Sociology*.
- Treiman, D.J. & Szelenyi, I. (1993). *Social stratification in Eastern Europe after 1989* (proceedings Workshop Transformation Processes in Eastern Europe). The Hague: NWO/SSCW/SRO.
- Treiman, D.J. & Szelenyi, I. (1993). *Social stratification in Eastern Europe after 1989. General population survey* (machine readable datafile). Los Angeles: University of California.
- Utasi, A. (1990). Friendships. In: R. Andorka, T. Kolosi & G. Vukovich (red.), *Social report* (pp. 339-355). Budapest: TARKI.
- Velden, R. van der & Bosker, R. (1991). Individuen, gezinnen en buurten: sociale determinanten van het onderwijsniveau. *Mens en Maatschappij*, 66, 277-295.
- Völker, B. & Flap, H. (1994). *Societal transformation and neighborhood relations: Increasing segregation or openness?* (paper voor de 13e World Congress of Sociology te Bielefeld, 18-23 juli).
- Völker, B. & Flap, H. (1993). *Friends and comrades behind the wall: personal networks in the former German Democratic Republic* (paper voor de 13e Sunbelt Conference te Tampa, 11-14 februari).
- Vollebergh, W. (1991). *The limits of tolerance*. Utrecht: Faculty of Social Sciences.
- Wagner, G., Rosenblatt, B. & Blaschke, D. (red.) (1991). *An der Schwelle zur Marktwirtschaft. Ergebnisse aus der Basiserhebung des Sozio-ökonomischen Panels in der DDR im Juni 1990. Infratest Sozialforschung*. Nürnberg: Institut für Arbeitsmarkt- und Berufsforschung.
- Walder, A.G. (1994). The decline of communist power: Elements of a theory of institutional change. *Theory and Society*, 23, 297-323.
- Weiner, B. (1992). *Human motivation: Metaphors, theories, and research*. Newbury Park: Sage Publications.
- Winkler, G. (1993). *Sozialreport 1992. Daten und Fakten zur sozialen Lage in den neuen Bundesländern*. Berlin: Morgenbuch Verlag.
- Wippler, R. & Lindenberg, S. (1987). Collective phenomena and rational choice. In: J.C. Alexander et al. (red.), *The micro-macro link*. Berkeley: University of California Press.
- Wistrich, R.S. (1991). *Anti-semitism: The longest hatred*. Londen: Methuen.
- Wolchik, S. (1994). Women and the politics of transition in the Czech and Slovak Republics. In: M. Rueschemeyer (red.), *Women in the politics of postcommunist Eastern Europe*. M.E. Sharpe.
- World Bank (1994). *World development report 1994*. Oxford: Oxford University Press.
- Wuthnow, R. (1987). Anti-semitism and stereotyping. In: H. Fein (red.), *The persisting question. Sociological perspectives and social context of modern anti-semitism* (pp. 392-411). Berlin/New York: De Gruyter.
- Zapf, W. (1993). *Eine demographische Revolution in Ostdeutschland?* Mannheim: Zuma.

Om de Oost

Maatschappelijke veranderingen in Oost-Europa rond
de ineenstorting van het staatsocialisme

Onder redactie van
Wil Arts en Jules L. Peschar

Bohn Stafleu Van Loghum
Houten/Zaventem 1994